

Олександр ПОТИЛЬЧАК

ПОХОВАННЯ ІНОЗЕМНИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ІНТЕРНОВАНИХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Внаслідок трагічних реалій військового полону місця поховань військовополонених та інтернованих іноземців ставали неодмінними супутниками режимних установ, де утримувано бранців. Земля України, рясно вкрита в повоєнний період таборами для військовополонених, табірними зонами окремих робочих батальйонів (ОРБ) і спецшпиталів, не стала в цьому контексті винятком. За нашими обрахунками, у 1939–1941 і 1943–1954 рр. на території УРСР органи НКВС (МВС) організували 52 стаціонарні табори для військовополонених (у різний час вони мали у своєму складі близько 270 табірних відділень), 180 ОРБ інтернованих, 43 ОРБ військовополонених і 68 спецшпиталів. Очевидно, що смертність була в абсолютній більшості таких режимних установ, за винятком хіба тих, що були розформовані, не отримавши контингенту. Відповідно до нормативних документів ГУПВІ* місцями для поховання померлих військовополонених та інтернованих стали – спеціально облаштовані табо-

рами, ОРБ й спецшпиталями – цвинтарі закритого типу. За призначенням і характером функціонування ці об'єкти цілком можемо залічити до шеругу режимних установ системи військового полону.

У кожному окремому випадку ініціатива створення кладовища для поховання померлого контингенту виходила від адміністрації режимної установи. Причому в реальній практиці розбудови таборів цвинтарі для військовополонених часто-густо виникали раніше, ніж облаштовували сам табірний підрозділ. Обираючи місце для поховання померлих бранців, адміністрації таборів, ОРБ і спецшпиталів керувалися передусім міркуваннями зручності. Цвинтарі по змозі намагалися облаштовувати на суміжній території або поблизу режимної установи. Земельні ділянки для використання під спеціальні кладовища номінальні власники й користувачі земель – виконавчі комітети районних, міських і селищних рад, правління колгоспів – здебільшого надавали в довічне користування табірних установ і спецшпиталів.

Зазвичай це були „невгіддя” – пустки, яри, переліски, інші неродючі чи незабудовані землі. Наприклад, із довідки Славутського райвиконкому Кам'янець-Подільської області, датованої 25 серпня 1949 р., довідуємося, що „...виконком районної Ради депутатів трудящих виділив ділянку 0,02 га на території Голицької дачі в кварталі №4 під кладовище військовополонених табірному відділення №2”¹. Досить часто та чи інша режимна установа самочинно займала клопоть землі під кладовище, інколи не отримавши навіть формальної згоди місцевої влади на проведення там поховань. Нерідко документи на відведення землі під цвинтар для військовополонених оформляли лише в період ліквідації режимної установи, коли кладовища передавали під нагляд місцевих органів МВС. Таку ситуацію ілюструє цитований нижче витяг з протоколу засідання правління колгоспу „Перемога” (с. Судилкове Кам'янець-Подільської обл.): „...Слухали звернення табірному відділення № 4 від 6.05.1948 р., просять затвердити 0,02 сотих землі на постійне користування табірному відділення, що зайнята під кладовище військовополонених. Земля належить колгоспу „Перемога”, непридатна для посівів і міститься на базі гранітного кар'єру. Виступили з цього питання колгоспники, котрі точно підтвердили, що земля непридатна для посівів, а тому правління колгос-

пу ухвалило: земля 0,02 га відпускається на довічне користування табірному відділенню військовополонених”².

Місця поховань контингенту відносно власних таборів, ОРБ чи спецшпиталів за топографічними ознаками поділялися на три групи – безпосередньо, наближено й віддалено розташовані. Причому вибір місця для поховання в кожному конкретному випадкові залежав від наявності відповідних вільних або спеціально пристосованих (міські чи сільські кладовища) ділянок землі. Наближене й безпосереднє розміщення цвинтарів було особливо характерним для режимних об'єктів, дислокованих у селах, селищах і невеликих робітничих містечках України. Зазвичай вони мали на своїх околицях багато вільних від забудови й нерозораних ділянок землі. Саме в таких топографічних умовах облаштовувала кладовища абсолютна більшість табірних установ. Ось лише кілька характерних прикладів з актів обстеження окремих місць поховань: „...Цього числа (29 червня 1951 р. – *О.П.*) склали цей акт на предмет огляду кладовища №1 померлих військовополонених спецшпиталю №6014 в станиці Луганській Ворошиловградської області, при цьому встановлено таке: ...Кладовище міститься за 120–150 м на південь від кута південно-східної околиці станиці Луганської і 100–150 м від берега р. Донець. Місцевість похи-

ла, з дрібними пагорбами, піщаним ґрунтом, майже без рослинності, з кількома чагарниками... місце заливають весняні прибутні води..."³; "...Кладовище табору для військовополонених №414 (табірне відділення №6), що дислокувалося в с. Березань Київської області. Кладовище на околиці с. Березань, на пагорбі, піщаному ґрунті, займає площу близько 100 квадратних метрів..."⁴.

Наближене чи безпосереднє розміщення кладовищ в околицях режимних установ бувало і в містах – звичайно, якщо це уможлилювали місцеві топографічні умови й лишилися незабудовані ділянки. Наприклад, севастопольські табірні відділення № 5, 6, 13 (табір № 241), а також № 12 і 19 (табір № 299) облаштували цвинтарі на прилеглій території на відстані 100–300 м від табірних зон⁵. Табірне відділення № 1 табору № 414 розмістило кладовище на одній з подільських вулиць столиці України: "...Кладовище розташоване в м. Києві, на вул. Новонаводницькій, № 8, на пагорбі, внизу піщаний кар'єр, площа 500 квадратних метрів..."⁶

Траплялося, що вільну й зручну ділянку для поховання вдавалося знайти лише за кілька кілометрів від режимної установи. Так, на початку 1946 р. під кладовище для спецшпиталю № 3986 (м. Одеса) було відведено земельну ділянку, розміщену за 6 км на північ від міста. Померлих

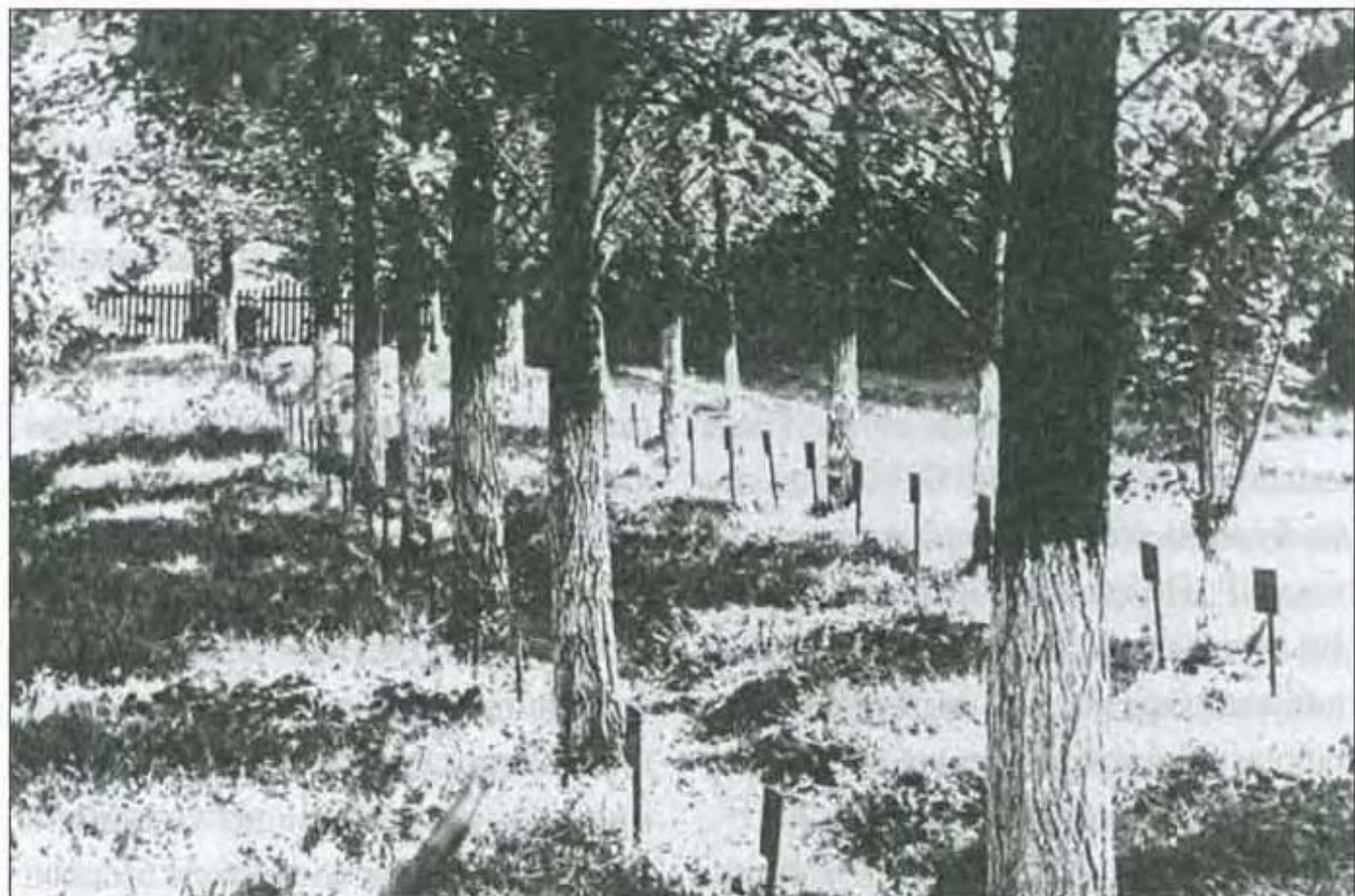
пацієнтів шпиталю № 2686 ховали на кладовищі в околиці с. Роток – за 4 км на схід від Білої Церкви. Спецшпиталь № 5993 (м. Барвінкове Харківської обл.) облаштував цвинтар за містом – на орних колгоспних землях. Спеціальна лікувальна установа в м. Рубіжному Ворошиловградської області (№ 60011) провадила поховання на кладовищі у східній частині міста, де була піщана пустка. Кладовище спецшпиталю № 6027 (2149) облаштували за 3 км від м. Горлівки в районі міського цвинтаря⁷.

Традиційно в шерезі найпопулярніших місць для поховання спецконтингенту перебували території чи околиці цивільних кладовищ. Причому це стосувалося як великих індустриальних центрів, так і невеличких містечок, селищ і сіл по всій території дислокації режимних об'єктів для військовополонених та інтернованих в Україні. У великих містах і обласних центрах зазвичай облаштовували цвинтарі одразу кілька табірних підрозділів, спецшпиталів, ОРБ, що дислокувалися в даному населеному пункті чи його околицях. Такими були кладовища для військовополонених у Харкові, Полтаві, Львові, Рівному, Дрогобичі, Миколаєві та інших містах. Наприклад, на Червонозаводському міському кладовищі м. Харкова ховали померлий контингент табірні відділення № 1, 2, 3 і 7 табірної управління № 149, табірні відділення № 5 і 9 таборів ГУШОСДОРУ**

№ 415 і 417, а також ОРБ № 1551 і 1553. Відтак на централізованому обліку МВС СРСР було одразу 3 кладовища з дислокацією поблизу цього міського цвинтаря. Вищеназвані режимні установи провадили поховання і в околицях Зміївського міського кладовища (м. Харків), де за документами ГУПВІ МВС СРСР так само було на обліку 3 окремі місця поховань⁸. Полтавське кладовище стало місцем розташування цвинтарів табірної відділення № 6 місцевого табору військовополонених і окремого робочого батальйону № 2071⁹. Дислоковані у м. Львові табірні відділення й ОРБ ховали померлих військовополонених на території двох міських кладовищ на північній і північно-західній околицях міста – Замартинівського і Янівського¹⁰. Спецшпиталь № 5998 і табір № 232, дислоковані в м. Стрию Дрогобицької області, облаштували свої кладовища в північній частині міського цвинтаря¹¹. На прилеглий до міського кладовища м. Миколаєва території з 16 березня 1945 р. по 2 грудня 1948 р. ховав померлих пацієнтів місцевий спецшпиталь № 4564¹². На католицькому кладовищі в Рівному розмістила цвинтар для військовополонених адміністрація режимної лікувальної установи № 2688¹³. „...Кладовище колишнього спецшпиталю № 5953 ГУПВІ МВС СРСР, – читаємо в одному з актів обстеження цвинтаря, – відкрито 9.07.1945 р. і

закінчено 25.10.1946 р., дислокується на околиці загальноміського кладовища за 2 кілометри від центру м. Новограда-Волинського, на вул. Чехова № 8... У 3-х квадратах є 75 могил...”¹⁴ Прикладів саме такого розміщення цвинтарів можна наводити дуже багато. Комплексне вивчення дислокації місць поховань, облаштованих режимними установами в Україні протягом 1944–1950 рр., засвідчує, що близько третини всіх облікованих цвинтарів і поодиноких могил військовополонених та інтернованих або прилягали до цивільних цвинтарів, або ж містилися безпосередньо на їхній території. Причому конфесійна належність цивільних кладовищ у жодному разі до уваги не бралася. Тож військовополонених та інтернованих, що у своїй масі були католиками й протестантами, часто ховали на православних, юдейських і навіть мусульманських (Донбас, Крим) кладовищах.

Адміністрація режимних установ, облаштовуючи цвинтарі, мала керуватися чинними відомчими документами. Проте практика вносила істотні корективи у справу поховання бранців. Особливо драматичним щодо цього виявився організаційний період. Нашвидкуруч облаштовуючи табірні зони в умовах підвищеної смертності контингенту, адміністрація часто-густо навіть не вважала за потрібне провадити організоване поховання померлих військовополоне-

Цвинтар для військовополонених табору МВС СРСР №194, м. Самбір Львівської обл. Світлина 1967 р. ДА МВС України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.738. – Арк. 83

Цвинтар для військовополонених табору МВС СРСР №275, м. Львів (Замартинівське кладовище). Світлина 1967 р. ДА МВС України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр. 738. – Арк. 81.

Кладовище військовополонених спецпिताлю №6027, м. Горлівка Донецької обл. Світлина 1970 р. ДА МВС України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр. 733. – Арк. 32.

Кладовище військовополонених табору №134, м. Суми. Світлина 1970 р. ДА МВС України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.733. – Арк. 30.

них та інтернованих, витрачаючи на це сили й засоби. Відтак трупи ховали в зовсім випадкових місцях – у ярах, вирвах від бомб і гарматнів, ровах. У таких випадках годі було й говорити про дотримання інших „формальностей”, як-от позначення могил і поховання небіжчиків у домовинах, спідньому й верхньому одязі тощо. Наприклад, із 1326 бранців табору № 299, похованих із серпня 1944 р. по вересень 1945 р. на кладовищі м. Феодосії, лише 707 осіб було внесено до цвинтарної книги. Решту 619 померлих військовополонених просто зняли зі стройового обліку табору й поховали без документування¹⁵. Із 962 військовополонених, внесених до цвинтарної книги табірної відділення № 2 табору № 299 (с-ще Аршинцеве Керченського р-ну), 702 бранців поховано в різних місцях у бомбових вирвах. Восени 1944 р. так само ховала контингент і адміністрація табірної відділення № 1 табору № 299 (м. Севастополь)¹⁶.

Брак чітких директив ГУПВІ щодо суворого додержання положень міжнародного гуманітарного права в питаннях поховання військовополонених у початковий період організації режимних установ призвів до численних порушень. „...Повідомляю, – читаємо в листі заступника начальника УМВС Луганської області полковника Г.Косенка до свого керівництва в МВС УРСР, датованому 3 жовтня 1958 р., – що від-

повідно до цвинтарної книги табірної відділення № 23, управління табору №144 МВС, за 1944 рік, на сторінці 11, порядковий № 151, зазначено похованим поза кладовищем, без зазначення орієнтуру й району поховання Муканс Янес Антонович 1923 року народження, за національністю латиш, солдат, помер 26 жовтня 1944 року. Дати поховання, номера могили й квадрата не зазначено...”¹⁷ Загалом поховання військовополонених та інтернованих у спільних могилах без відповідного документування було звичною практикою 1944–1945 рр. і навіть пізніше. Численність таких фактів показує, що йшлося вже не про винятки, а про сталу тенденцію. Документи, які ми вивчили, свідчать, що поховання в спільних могилах практикувалося як у початковий період організації таборів, так і пізніше. Ось лише кілька характерних прикладів.

На кладовищі табірної управління № 100 (м. Запоріжжя), розміщеному в районі робітничого селища № 10, на площі до 1 га було поховано близько 3000 військовополонених. Абсолютна більшість їх померла протягом 1944–1945 рр. При цьому полонених ховали в спільних могилах по 50–60 і навіть більше¹⁸. На кладовищі в районі міської лікарні Феодосії (Кримська обл.) із серпня 1944 р. до вересня 1945 р. поховано 1326 трупів військовополонених та-

бору № 299. Ховали небіжчиків переважно в спільних ямах-могилах – по 30–50 у кожній. Таких могил на цьому кладовищі налічується аж 30. Водночас в індивідуальних могилах поховано лише 56 бранців¹⁹. На кладовищі для військовополонених м. Самбора в 1945–1946 рр. померлих бранців місцевого спецшпиталу й ОРБ ховали в ящиках по 5–6 трупів разом. Усього на цьому цвинтарі в 146 могилах поховано 762 особи²⁰. Кладовище в с. Созані Старосамбірського району Дрогобицької області, як повідомлялося в одному з документів, „... розташоване на території військового містечка № 77 і являє собою прямокутну ділянку ... обкопану ровом. Поховання провадив 466 ОРБ МЗС у спільних могилах, що являли собою 7 рівнобіжно розміщених траншей завдовжки 25 метрів кожна. Кількість похованих установити немає змоги через брак документації в УМВС...”²¹

Групові поховання й поховання в братських могилах практикувала й адміністрація ОРБ інтернованих та мобілізованих іноземців. Наприклад, померлих інтернованих ОРБ № 1087 ховали на кладовищі в районі робітничого селища № 8 (м. Запоріжжя). Усього в 225 могилах поховано (без домовин) 436 трупів²². У селищі Мада Виска Кіровоградської області на кладовищі ОРБ № 1951 в 226 могилах були останки 292 інтернованих осіб²³. На Зміївському міському кла-

довищі в Харкові у 55 могилах знайшли вічний спочинок 83 інтерновані ОРБ № 1551²⁴. На кладовищі робочого батальйону № 1013 у м. Часів Яр Сталінської області в одній спільній могилі поховано одразу 59 померлих інтернованих²⁵.

Вивчення цілого комплексу архівних документів переконує, що групові й масові поховання військовополонених та інтернованих були на більшості облікованих цвинтарів, за винятком хіба що поодиноких могил і деяких кладовищ, створених у 1946–1950 рр. Так, із документально встановлених на Полтавщині 14 місць поховань військовополонених та інтернованих групові могили існували щонайменше на 6 з них. Скажімо, на 3 цвинтарях (ОРБ № 2171, табірних відділень № 3 і 6 табору № 136), розміщених поблизу міського комунального кладовища м. Полтави, у 200 могилах було поховано 496 осіб, на кладовищі спецшпиталу № 3780 (с. Лещинівка Кобеляцького р-ну) у 400 могилах – 523, у с-щі Біликах цього ж району в 11 могилах місцевого цвинтаря шпиталу № 6063 – 64, а на кладовищі подібної установи (№ 6066) у Миргороді під облікованими 168 надмогильними позначками лежать останки 175 осіб²⁶.

Аналіз цвинтарних книг і списків похованих свідчить, що переважна більшість групових і масових поховань військовополонених та інтернованих з'явилася на кладовищах з 1944

до початку 1946 р. Причому поховання в такий спосіб суперечило положенням чинної директиви ГУПВІ МВС СРСР №28/2/23 від 24 серпня 1944 р., що встановлювала чіткий порядок цієї процедури. Становище, та й то далеко не одразу, почало змінюватися лише з появою чергової директиви ГУПВІ №28/74 від 17 грудня 1945 р.²⁷, що остаточно заборонила практику спільних поховань. Збережені у фондах Державного архіву МВС України документи кладовищ військовополонених дають змогу предметно простежити зміну ставлення адміністрації режимних установ на місцях до справи поховання померлих бранців. Типовою ілюстрацією вищезазначеного можуть бути результати аналізу документів щодо поховань військовополонених на кладовищі спецшпиталю № 2686 (с. Роток Білоцерківського р-ну Київської обл.). Як видно з цвинтарної книги цього кладовища, з 13 серпня 1945 р. по 25 січня 1946 р. померлих пацієнтів спецшпиталю ховали майже виключно в групових могилах по 2–3 трупи разом. Усього в такий спосіб у 27 могилах поховано 48 осіб. До того ж при цьому не зважали на віровизнання й національність небіжчиків. Характерний приклад – поховання рядового угорської армії П.Сагоша (помер 21 січня 1946 р.) і унтер-офіцера вермахту Г.Брудера (помер 22 січня 1946 р.). Судячи із запису у цвинтарній книзі, їх поховано в одній

могілі (квадрат 2, могила 2) з дводенним проміжком: першого – 23 січня, другого – 25 січня (поверх ледве засипаного землею угорця поклали померлого німця). Такі „інтернаціональні” поховання на цьому кладовищі були звичним явищем. Так, у спільній могилі (17/1) 2 листопада 1945 р. був похований німець, обер-ефрейтор А.Гормут (помер 1 листопада) і угорці І.Дабай і Б.Гайду, померлі відповідно 29 жовтня та 1 листопада. Починаючи з лютого 1946 р., практику групових поховань на кладовищі спецшпиталю № 2686 припинено й надалі всіх небіжчиків ховали в окремих могилах²⁸.

Як свідчать документи, стандартним виправданням масштабних масових поховань бранців у спільних ямах-могилах були для табірних адміністрацій випадки масової смертності від пошестей, переохолодження, фізичного виснаження, поранень тощо. Показовий приклад – масове поховання бранців, жертв епідемії тифу, що охопила табірні відділення № 21 (ст. ім. Т.Г.Шевченка Одеської залізниці) і № 29 (м. Сміла) київського табору № 62 восени–взимку 1946 р. Сотні померлих від тифу військовополонених закопували тоді в ямах-могилах прямо навпроти табірних зон без будь-якого документування цих поховань²⁹. На нашу думку, справжніми причинами масових групових і анонімних поховань головно були не згадані об’єктивні

*Кладовище № 2 ОРБ № 413,
розміщене в урочищі „Табори”
Ковельського р-ну Волинської обл.*

надзвичайні обставини, а небажання табірних адміністрацій обтяжувати себе такими дрібницями, як гідне поховання військовика ворожої армії. Тим більше, що до початку 1946 р. нормативні документи НКВС СРСР дозволяли такий спосіб поховання „як винятковий”. Водночас досить очевидною виглядає думка, що це не була практика, застосовувана режимом виключно в ставленні до іноземних військовополонених та інтернованих. Численні факти свідчать: так само влада ставилася й до власних солдатів. Масові анонімні поховання в період Другої світової війни були ознакою радянського фронту, а значною мірою й тилу. „Невідомий солдат”, „безіменний герой” – звичні поняття радянської повоєнної дійсності.

На практиці не рідкістю були й випадки фальшування табірною ад-

міністрацією справи облаштування кладовищ. З формально-юридичного погляду все начебто складалося як належить. Табірне відділення мало цвинтарну книгу з вписаними до неї відомостями про поховання померлих бранців, дислокацією і планом кладовища. А насправді цього кладовища не існувало. Небіжчиків ховали в різних місцях, у найкращому випадку – на кладовищах інших табірних відділень, ОРБ чи спецпиталів. Місця таких поховань здебільшого згодом установити було неможливо. Безсумнівним документальним свідченням такої практики є акти перевірки стану кладовищ. Зацитуємо один з них: „...Цього числа (21 червня 1951 р. – О.П.) здійснили перевірку

документації та обстеження кладовища табірної відділення № 9 управління табору № 125, встановили: 1. За наявними документами ... зазначено, що на кладовищі поховано 170 померлих військовополонених. Місце знаходження кладовища зазначене в с-щі Новодружівці Лисичанського району, номера не має. 2. Перевіркою на місці встановлено, що цього кладовища не існує і не існувало, оскільки поховання провадилися в різних місцях, зокрема й на місці іншого існуючого кладовища № 1 цього табірної відділення. 3. Попередні обстеження також свідчили, що як такого кладовища не існувало...»³⁰

Одним з ключових у контексті досліджуваної теми є питання кількості кладовищ на території України й чисельності похованих на них іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни. Принагідно зазначимо, що в джерелах, які ми опрацювали, у цьому питанні немає повних і чітких відомостей. Так, за даними В.Левикіна, почерпнутими з документа „Відомості (списки) про кількість кладовищ і поховань на них померлих військовополонених та інтернованих по республіках, краях і областях за 1950 рік” (зберігається в Російському державному військовому архіві), на території 19 областей Української РСР було зафіксовано 293 поодинокі могили й кладовища військовополонених та інтернованих із

40 293 похованнями. При цьому 115 із цих кладовищ на момент складання документа вважалися вже ліквідованими. Більшість цвинтарів була на території областей промислового сходу України – Дніпропетровської (15 – 1 925 могил), Запорізької (15 – 6 707 могил), Харківської (39 – 3 881 могила), Сталінської (56 – 5 756 могил) і Ворошиловградської (69 – 8 647 поховань). На решту 14 центральних, південних і західних областей республіки припадало 101 місце поховання військовополонених та інтернованих із 13 377 могилами³¹. Порівняння вищенаведених даних з документами, що зберігаються у фондах Державного архіву МВС України, засвідчує очевидний факт неповноти цих даних і дає підстави поставити репрезентативність їх під сумнів. Так, в опрацьованому В.Левикіним документі майже немає відомостей про поховання інтернованих та мобілізованих іноземців на території східних областей України і цілковито бракує відомостей про кладовища військовополонених та інтернованих у Станіславській і Кіровоградській областях.

За офіційними даними Тюремного управління союзного МВС, станом на 1 лютого 1954 р. у 16 областях УРСР було обліковано 289 кладовищ військовополонених та інтернованих³². У листі заступника Міністра внутрішніх справ СРСР С.Єгорова, надісланому 1 жовтня 1955 р. на адре-

су республіканського МВС, ішлося вже про 328 місць поховань і цвинтарів на території УРСР у нових адміністративних межах (включно з Кримською областю)³³. Тим часом за нашими обрахунками, зробленими на основі комплексно-порівняльного аналізу архівних документів, на території республіки (в адміністративних межах 1953 р.) встановлено 470 кладовищ військовополонених та інтернованих, де (за неповними даними) були 96 102 індивідуальні й масові поховання. Включно з приєднаною до УРСР 1954 р. Кримською областю налічувалося 523 кладовища, 102 781 могила. При цьому на 250 цвинтарях таборів і їхніх відділень обліковано 40 596 могил військовополонених. Ще 3 169 могил було на 24 кладовищах, облаштованих адміністрацією робочих батальйонів МЗС СРСР для військовополонених. Трупи померлих пацієнтів спецшпиталів поховані в 31 503 індивідуальних і групових могилах 61 цвинтаря, а на 128 (за неповними даними) місцях поховань інтернованих та мобілізованих осіб, що їх нам удалося встановити, обліковано 18 332 могили³⁴.

Вищезазначені кількісні розбіжності, як гадаємо, виникли принаймні з двох причин. По-перше, виходячи зі структурно-організаційного принципу, кожне окреме табірне відділення, робочий батальйон і спецшпиталь мали провадити облік і поховання померлого контингенту са-

мостійно. У разі дислокації в одному населеному пункті кількох таких установ вони досить часто ховали померлих бранців на суміжній території. Поступово формувався цвинтарний комплекс. Проте централізований облік місць поховань кожного табірною підрозділу здійснювався окремо. Типовою була ситуація, коли на території де-факто єдиного кладовища документи фіксували одразу кілька офіційно зареєстрованих місць поховань. У листі начальника ТВ УМП*** МВС Української РСР підполковника Федорова до МВС СРСР, датованому 29 березня 1960 р., читаємо: „...Кількість кладовищ у Сталінській, Луганській і Харківській областях більша від фактичної. Це пояснюється тим, що в одному населеному пункті дислокувалося кілька підрозділів військовополонених. Усі вони провадили поховання на одній земельній ділянці, що становила одне кладовище, проте на облік бралися самостійно ... по кожному підрозділу окремо, і вийшло, що на одній земельній ділянці є кілька кладовищ”³⁵. По-друге, частина кладовищ (особливо в початковий період організації системи режимних об’єктів) жодним чином не фіксувалася, а кількість похованих на них осіб не обліковувалася. Як наслідок – ці місця поховань так ніколи й не були враховані в офіційній статистиці ГУПВІ й ТУ**** МВС СРСР. Разом з тим у 1943–1945 рр. значну частину

померлих військовополонених та інтернованих ховали в спільних могилах. Згодом у багатьох випадках документи по цих похованнях було втрачено, тож визначити чисельність похованих там осіб (не провівши ексгумації останків) стало практично неможливим. Унаслідок цього в офіційній статистиці МВС СРСР такі могили, а іноді й цілі кладовища обліковувались як поховання з невідзначеною кількістю трупів.

Порівняльно-статистичний аналіз джерельної бази дав змогу встановити кількісні значення окремих груп місць поховань і кладовищ військовополонених та інтернованих за показником чисельності могил (чи похованих у них трупів). Серед них виділяються 4 типологічні групи: поодинокі поховання, кладовища з кількістю похованих останків від 3 до 10 осіб, цвинтарі з кількістю похованих останків від 10 до 100, а також масові поховання. За нашими обрахунками, частка поодиноких поховань у загальній кількості таких кладовищ становила щонайменше 20. Цвинтарів із числом могил від 3 до 10 ми нарахували 66, а кладовищ, де поховано від 11 до 100 бранців, – 204. Натомість група місць поховань з кількістю могил понад 100 є найбільшою – 218 об'єктів. Водночас даних про кількість похованих на 15 кладовищах віднайти не вдалося³⁶. На нашу думку, вкрай незначна кількість зафіксованих поодиноких поховань

бранців війни свідчить про дві різнопланові тенденції на практиці. По-перше, такі поховання дуже часто не обліковували й не позначали на місцевості, а через брак постійного нагляду вони швидко руйнувалися. Відтак їх або взагалі не включали до відповідної статистики, або (з часом) вилучали з неї. По-друге, адміністрації режимних установ, виконуючи директивні вказівки НКВС–МВС, намагалися ховати померлих бранців централізовано. Саме цим і пояснюється абсолютна перевага кладовищ з чисельністю понад 100 похованих військовополонених та інтернованих.

І все ж таки, чи можливо нині встановити вірогідну чисельність ворожих військовополонених та інтернованих цивільних осіб, що знайшли свій останній спочинок на українській землі? Очевидно, що зробити це надзвичайно складно. Окрім неповноти відповідної обліково-реєстраційної інформації, наявні й істотні розбіжності в офіційній статистиці деяких таборів, ОРБ і спецшпиталів, УПВІ і ТУ МВС УРСР, тюремних відділів УМВС областей, які мали здійснювати систематичний облік померлих і похованих на кладовищах бранців війни. Ось лише один приклад таких неузгодженостей. За даними ГУПВІ НКВС СРСР, тільки в січні–лютому 1945 р. у табірних відділеннях Київського табору № 62 померли 1 772 військовополонені. Тим часом з даних офіційних відо-

мостей ГУПВІ про кількість кладовищ військовополонених на 1950 р. впливає, що всього за час існування табірної мережі № 62 тут помер і був похований 1 431 бранець. Якщо до цієї кількості небіжчиків додати військовополонених, похованих на кладовищах місцевих спецшпиталів (686 осіб), то складається цифра 2 117³⁷. Це за весь період існування табірної мережі на території області!? На наш погляд, така статистика безглузда. Коли погодитися з цими цифрами, тоді виходить, що бранці до зими 1944/1945 рр. і після неї на території Київської області взагалі не помирали.

Наблизитися до істини в питанні про кількість померлих і похованих військовополонених та інтернованих певною мірою дає змогу обліково-

Цвинтар для військовополонених спецшпиталю №1237, с-ще Буди Харківської обл. Світлина 1967 р. ДАМВС України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 738. – Арк. 87.

реєстраційна документація таборів, ОРБ і спецшпиталів, дислокованих на території Української РСР у 1943 – 1954 рр. У січні–квітні 1965 р. за вказівкою Міністерства охорони громадського порядку РРФСР з архівів 1-х спецвідділів УОГП 19 областей УРСР до Особливого архіву ГАУ при Раді Міністрів СРСР передано 133 126 облікових карток на померлих у таборах, окремих робочих батальйонах, лазаретах і спецшпиталях військовополонених та інтернованих. Серед цих документів було 6 978 реєстраційних карток на військовополонених, які померли й були похо-

вані на території Кримської області, що, як відомо, до 1954 р. належала до РРФСР. Тому кількість бранців війни, померлих і похованих у 1943 – 1954 рр. на території УРСР у старих адміністративних межах, становить 125 148³⁸. На нашу думку, маємо підстави твердити, що саме такою була мінімальна (облікована) кількість бранців, померлих і похованих на території України. Проте з огляду на зазначені вище причини ми не можемо вважати цю цифру остаточною.

Підсумовуючи, треба відзначити, що впродовж десятиліття функціонування в Україні режимних установ системи радянського військового полону вони створили на її території цілу мережу місць поховань. На основі аналізу документальної бази вдалося виявити відомості про існування 523 кладовищ і окремих місць поховань, облаштованих таборами, ОРБ і спецшпиталями на території 21 області Української РСР (включно з Кримською). Кількість осіб, похованих на них, може варіюватися в межах від 100 000 до 130 000.

Ініціатива створення кладовищ і вибору місць розташування їх виходила безпосередньо від адміністрацій режимних установ. При цьому як місцеві органи державної влади та самоврядування, так і номінальні користувачі земель надавали земельні ділянки для використання під спеціальні цвинтарі в довічне користування цим установам. За господарсько-функцій-

ними ознаками це були незабудовані й непридатні для сільськогосподарського виробництва землі – пустки, низовини, яри, переліски, а також околиці й території місцевих комунальних кладовищ.

За результатами комплексного вивчення теми можна зробити висновок, що практика системи військового полону істотно розходилася не лише з положеннями міжнародного гуманітарного права, а й нормативними приписами влади щодо порядку поховання військовополонених. Тож це наклало свій відбиток на організацію місць поховань, порядок поховання померлих і утримання кладовищ. Анонімні поховання померлих бранців у спільних ямах-могилах, поховання у випадкових місцях, без домовин, верхнього і спіднього одягу, без належного оформлення відповідних документів, „існування” фіктивних цвинтарів, інші відверті порушення були неодмінними супутниками сумних реалій трагічного фіналу табірної буття військовополонених та інтернованих в УРСР. На нашу думку, далеке від загальновизнаних морально-етичних уявлень і норм гуманності ставлення комуністичного режиму до справи поховання колишніх ворогів навряд чи було свідомою адресною практикою щодо іноземних військовополонених. Численні факти свідчать: з таким самим духовним нігілізмом атеїстична влада ставилася й до могил власного народу.

ПРИМІТКИ

* ГУПВІ – Головне управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) СРСР.

¹ Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ДА МВС України). – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 725. – Арк. 23.

² Там само. – Арк. 6.

³ Там само. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 363. – Арк. 144.

⁴ Там само. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 617. – Арк. 111.

⁵ Там само. – Спр. 571. – Арк. 46, 47.

⁶ Там само. – Спр. 617. – Арк. 115.

⁷ Там само. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 367. – Арк. 8, 273; Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 617. – Арк. 46, 259, 281.

** ГУШОСДОР – Головне управління будівництва шосейних доріг НКВС (МВС) СРСР.

⁸ ДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 367. – Арк. 8.

⁹ Там само. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 541. – Арк. 15.

¹⁰ Там само. – Спр. 571. – Арк. 9.

¹¹ Там само. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 367. – Арк. 3.

¹² Там само. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 92.

¹³ Там само. – Арк. 144.

¹⁴ Там само. – Спр. 617. – Арк. 72.

¹⁵ Там само. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 46.

¹⁶ Там само. – Арк. 49, 50.

¹⁷ Там само. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 617. – Арк. 256.

¹⁸ Там само. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 363. – Арк. 39, 40.

¹⁹ Там само. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 47.

²⁰ Там само. – Арк. 31.

²¹ Там само. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 363. – Арк. 56.

²² Там само. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 101; Спр. 617. – Арк. 29.

²³ Там само. – Спр. 571. – Арк. 157.

²⁴ Там само. – Спр. 617. – Арк. 48.

²⁵ Там само. – Спр. 738. – Арк. 11.

²⁶ Там само. – Спр. 541. – Арк. 15–17.

²⁷ Там само. – Спр. 734. – Арк. 91.

²⁸ Там само. – Спр. 741. – Арк. 27–29.

²⁹ Там само. – Спр. 571. – Арк. 143, 143 зв.

³⁰ Там само. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 363. – Арк. 118.

³¹ Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України: Збірка документів. – К, 2002. – С.77–99.

³² ДА МВС України. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 541. – Арк. 101.

³³ Там само. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 377. – Арк. 120.

³⁴ Там само. – Спр. 363. – Арк. 8–191; Спр. 367. – Арк. 1–21; Спр. 377. – Арк. 57, 82, 128, 133, 178–180; Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 571. – Арк. 1–165; Спр. 735. – Арк. 68; Спр. 736. – Арк. 224; Спр. 738. – Арк. 230, 231, 273.

*** ТВ УМП – Тюремний відділ Управління місць покарань МВС.

³⁵ Там само. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 734. – Арк. 90.

**** ТУ – Тюремне управління МВС.

³⁶ Там само. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 363, 367, 377; Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 571, 617, 626, 715, 717, 725, 733–736, 738, 739, 741; Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України. – С.77–99.

³⁷ Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України. – С. 32, 83, 84.

³⁸ ДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. ф. – Т.2. – Арк. 81–120.